

КИРИЧЕНКО Ю. В.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри політології
та загальноправових дисциплін
(Національний університет «Запорізька
політехніка»)

УДК 342.7 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.5>

КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті визначено теоретичні й практичні проблеми конституційного регулювання обов'язків Української держави та висвітлено поняття «обов'язки держави».

Зазначено, що суб'єктом конституційних обов'язків виступає і сама держава, що де-юре ставить її в один ряд з іншими суб'єктами, що структурно і навіть функціонально належать до законодавчої, виконавчої та судової гілки державної влади, а також до посади глави держави, місцевих органів публічної влади тощо.

Наголошено, що держава на конституційному рівні не лише закріпила права і свободи людини і громадянина, а й зобов'язалася по-перше: юридично охороняти визнані нею невід'ємні права і свободи людини і громадянина від можливих протиправних посягань; по-друге – захищати, у тому числі і в судовому порядку, права і свободи у випадку їх незаконного порушення, а також сприяти скорішому і, за можливістю, повному відновленню порушеного права та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності; по-третє – держава взяла на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов і справжніх можливостей для їх ефективного забезпечення. Тобто конституційним правам і свободам людини і громадянина повинно відповідати обов'язок держави щодо їх забезпечення у вигляді спеціальної державно-правової діяльності, яка полягає або у створенні необхідних умов для забезпечення виконання прав і свобод людини і громадянина, або в організації самого процесу їх здійснення особою.

Зроблено висновок, що всі обов'язки держави, сформульовані в нормах Конституції України як мета, основні завдання та напрями (функції) діяльності держави змістовно пов'язані з системою інших конституційних обов'язків. При цьому звернуто увагу на застосуванні в тексті Основного Закону України законодавчої техніки та формулюванні понять і термінів, зокрема дієслів (слова, які повинні відображати реальні дії, визначені тією чи іншою статтею Конституції), що подані в невизначеній формі недосконалої дії, тобто у формі констатації, яка нікого та ні до чого не зобов'язує. І тому в самому положенні норм Конституції України необхідно чітко вказувати, який орган державної влади зобов'язаний (повинен) виконувати той чи інший обов'язок держави.

Ключові слова: конституція, головний обов'язок держави, обов'язок держави, конституційні обов'язки держави, суб'єкти конституційних обов'язків.

Kyrychenko Yu. V. Constitutional duties of the Ukrainian state: general characteristics

The article defines the theoretical and practical problems of the constitutional regulation of the duties of the Ukrainian state and highlights the concept of "state duties".

It is noted that the subject of constitutional duties is the state itself, which de jure puts it on a par with other subjects that structurally and even functionally belong to the legislative, executive and judicial branches of state power, as well as to the position heads of state, local public authorities, etc.

It was emphasized that the state at the constitutional level not only established the rights and freedoms of a person and a citizen, but also undertook, first of all: to legally protect the inalienable rights and freedoms of a person and a citizen recognized by it against possible illegal encroachments; secondly, to protect, including in court, rights and freedoms in the event of their illegal violation, as well as to promote the speedy and, if possible, full restoration of the violated right and the bringing of guilty persons to legal responsibility; thirdly, the state assumed certain obligations to create favorable conditions and real opportunities for their effective provision. That is, the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen must correspond to the state's obligation to ensure them in the form of a special state-legal activity, which consists either in creating the necessary conditions for ensuring the fulfillment of the rights and freedoms of a person and a citizen, or in organizing the very process of their implementation by a person.

It was concluded that all the duties of the state, formulated in the norms of the Constitution of Ukraine as the goal, main tasks and directions (functions) of the state's activity, are meaningfully connected with the system of other constitutional duties. At the same time, attention was paid to the application of legislative techniques and the formulation of concepts and terms in the text of the Basic Law of Ukraine, in particular verbs (words that must reflect real actions defined by one or another article of the Constitution), which are presented in the indefinite form of an imperfect action, that is, in the form of a statement, which does not oblige anyone or anything. And therefore, in the very provision of the norms of the Constitution of Ukraine, it is necessary to clearly indicate which body of state power is obliged (must) to fulfill this or that duty of the state.

Key words: *constitution, main duty of the state, duty of the state, constitutional duties of the state, subjects of constitutional duties.*

Вступ. Закріплення прав і свобод людини і громадянина передбачає й існування відповідних конституційних обов'язків держави, які є достатньо новим правовим явищем у сучасному конституційному праві України. Тобто на зміну довшоїсуючого в юридичній науці підходу щодо домінування держави над людиною прийшло розуміння пріоритету загальнолюдських інтересів над іншими цінностями держави. Конституційні обов'язки держави, діставши закріплення в тексті чинної Конституції України визначають міру належної поведінки органів публічної влади та їх посадових осіб, підлягають обов'язковому виконанню та спрямовані на створення умов, що забезпечують достатній життєвий рівень і вільний розвиток особистості.

Слід відзначити, що в науці конституційного права поза увагою вчених-юристів залишилась така важлива проблема як конституційно-правове регулювання обов'язків держави. Аналіз сучасних доктринальних досліджень і публікацій свідчить про те, що в національній юридичній науці практично відсутні предметні ґрунтовні наукові праці та теоретичні узагальнення, присвячені окресленому питанню, хоча деякі міркування містяться лише в окремих джерелах права, зокрема наукових статтях Т. В. Заворотченко, О. В. Білоскурської,

А. В. Матвійчука, Б. Ю. Задорожного. І тому на сьогодні проблема регулювання конституційних обов'язків держави потребує комплексного осмислення, систематизації та узагальнення як у теоретичному, так і в практичному площинах, що в свою чергу вимагає внесення відповідних змін до норм Конституції України з метою вдосконалення багатьох її положень.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження змісту положень норм Конституції України, які регулюють обов'язки Української держави та висвітлення поняття «обов'язки держави».

Результати дослідження. Закріплення в Конституції України прав і свобод людини і громадянина як вищої цінності передбачають поміж іншого існування і відповідних обов'язків держави, які встановлюють найбільш важливі відносини між людиною і державою та відбуваються як у взаємних правах, так і у взаємних обов'язках. Виходячи із пріоритету прав і свобод людини над державою, Л. І. Легнянчин вважає, що обов'язки людини перед державою впливають, у першу чергу, із обов'язків держави перед людиною, тобто обов'язки людини є похідними від обов'язків держави. Ті блага, які надає людині держава, є підставою обов'язків людини [1, с. 89].

У ч. 2 ст. 3 Конституції України зафіксовано положення, згідно з яким «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [2] та яке визначає основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною й Українською державою. Як цілком слушно вказує П. М. Рабінович, такий вектор нині в Україні відображається формулою «від людини – до держави» (а не навпаки, що було властиве тоталітаризованому політичному режиму, який існував у нашій країні в попередні часи) [3, с. 92]. На думку В. Б. Авер'янова, глибинний сенс цієї зміни полягає у тому, щоб замість домінуючої ідеології «панування» держави над людиною посіла протилежна – ідеологія «служіння» держави інтересам людини [4, с. 117]. З цього випливає, що держава існує для блага людини й вона у своїй діяльності має бути обмежена правами і свободами людини й тому цей базовий і стрижневий принцип пріоритету прав людини стосовно держави, обмеження всевладдя держави правами людини – найбільша загальнолюдська цінність, яка сформована в процесі боротьби за свободу і характерна для всіх цивілізованих держав [5, с. 236]. Але, як наголошує Н. Г. Шукліна, суспільний розвиток висуває і висуватиме в майбутньому нові проблеми, які вимагатимуть коригування параметрів взаємовідносин «людина-держава» [6, с. 15].

Необхідно зазначити, що суспільство і держава зацікавлені у виконанні конституційних обов'язків кожним суб'єктом правовідносин, які перш за все, опосередковують відносини та зв'язки між державою та її суб'єктами. При цьому слід наголосити, що суб'єктом конституційних обов'язків виступає і сама держава, що де-юре ставить її в один ряд з іншими суб'єктами, що структурно і навіть функціонально належать до законодавчої, виконавчої та судової гілки державної влади, а також до посади глави держави, місцевих органів публічної влади тощо. Як наголошує Б. Ю. Задорожний, Українська держава, як і будь-яка інша європейська держава, є особливим суб'єктом конституційно-правових відносин. Держава репрезентує широке коло суб'єктів державно-владних повноважень, які, хоча і відрізняються між собою обсягом конституційної правосуб'єктності, проте є носіями конституційних обов'язків держави. Водночас правосуб'єктність держави не можна ототожнювати із сумарною єдністю правосуб'єктності носіїв її обов'язків. Держава стоїть вище всіх тих суб'єктів, на кого вона покладає виконання своїх конституційних обов'язків [7, с. 122]. Тобто визначення права і встановлення відповідного обов'язку щодо його дотримання і є найбільш ефективним, владно-примусовим й водночас цивілізованим регулятором. Це – невід'ємний атрибут державності. І тому будь-які відносини набувають характеру правовідносин лише в тому випадку, якщо вони виникають на основі і відповідно до норми права та не суперечать волі держави [8, с. 7–8].

Держава, що забезпечує територіальну, юридичну та політичну єдність населення, являє собою особливий вид організації людського суспільства, а її органи влади є офіційними та уповноваженими представниками всього суспільства. І тому відносини між людиною

і суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки держава виступає від імені суспільства. У громадянському суспільстві люди прагнуть гармонізувати відносини між окремою особою і суспільством, чий інтереси має представляти держава. Враховуючи, що держава не тільки підпорядкована суспільним інтересам, а й контрольована суспільством, вона в той же час є необхідним засобом узгодження інтересів різних соціальних груп, людини і суспільства.

Права і свободи людини і громадянина розглядаються як кінцева мета втручання держави у громадське життя і одночасно є межею такого втручання. Тобто свобода людини у правовій державі не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена і регламентована Конституцією та законами України, а також інтересами і правами інших людей. Від людини вимагається дотримання всіх правових приписів і виконання кожним його обов'язків перед державою та суспільством. Належне виконання кожною людиною своїх обов'язків є необхідною умовою та гарантією здійснення прав і свобод інших людей, оскільки забезпечує інтереси держави і суспільства. Разом з тим, саме держава є одним із важливих факторів, які визначають наявність і реалізацію прав і свобод людини. При цьому держава має обов'язок дотримуватись, захищати та забезпечувати права і свободи людини і громадянина насамперед через схвалення ефективних нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання порушення цих прав і свобод.

Таким чином, від правильного тлумачення і розуміння поняття «конституційні обов'язки держави», яке А. В. Матвійчук розуміє «... як міру необхідної, належної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, реалізація якої здійснюється на підставі, у межах та у спосіб, що визначені, передбачені і гарантовані Конституцією і законам України в законних інтересах своїх громадян, суспільства і держави в цілому» [9, с. 56], з одного боку, залежить правомірна поведінка людей в суспільстві, правильне дотримання ними Конституції та законів України, неухильне виконання своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством і державою; а з іншого боку – чітке визначення конституційних обов'язків і відповідальності держави перед особистістю, у подоланні узурпації реальної влади державою на шкоду суспільству і ствердженні верховенства закону, у формуванні громадянського суспільства, в якому не людина існує для держави, а держава – для людини та суспільства.

Отже, держава на конституційному рівні не лише закріпила права і свободи людини і громадянина, а й зобов'язалася по-перше: юридично охороняти визнані нею невід'ємні права і свободи людини і громадянина від можливих протиправних посягань; по-друге – захищати, у тому числі і в судовому порядку, права і свободи у випадку їх незаконного порушення, а також сприяти скорішому і, за можливості, повному відновленню порушеного права та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності; по-третє – держава взяла на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов і справжніх можливостей для їх ефективного забезпечення. Тобто конституційним правам і свободам людини і громадянина повинно відповідати обов'язок держави щодо їх забезпечення у вигляді спеціальної державно-правової діяльності, яка полягає або у створенні необхідних умов для забезпечення виконання прав і свобод людини і громадянина, або в організації самого процесу їх здійснення особою. Але незважаючи на це, за твердженням О. М. Костенка, «ніде в Конституції України не зазначені прямо обов'язки держави щодо забезпечення реалізації кожного проголошеного права і не передбачений механізм відповідальності держави у випадку невиконання нею цих обов'язків» [10, с. 5].

Враховуючи зазначене, В. В. Молдован і Л. І. Чулінда класифікували обов'язки держави відповідно до окремих сфер суспільних відносин, а саме: до особистих обов'язків людини і громадянина вчені віднесли обов'язки держави, які закріплені в ч. 2 ст. 3, ст. 16, ст. 56, ч. 4 ст. 62; до політичних обов'язків – ч. 4 ст. 15, ч. 2 ст. 19, ч. 3 ст. 25, ст. 40; до економічних обов'язків – ч. 4 ст. 13, ч. 7 ст. 41, ч. ч. 3-4 ст. 42; до соціальних обов'язків – ч. 5 ст. 17, ч. ч. 2 та 6 ст. 43, ч. 2 ст. 46, ч. 1 ст. 47, ч. 3 ст. 49; до культурних обов'язків – ч. 2 ст. 10, ч. 3 ст. 53, ч. 5 ст. 54 [11, с. 36–38]. Але на наш погляд, учені не врахували обов'язки держави, які

закріплені в ч. 4 ст. 10, ст. 11, ст. 12, ч. 2 ст. 27, ч. 2 ст. 47, ч. ч. 2, 4 ст. 49, ч. 3 ст. 51, ч. 3 ст. 52, ч. 3 ст. 54 Конституції України. Наприклад, у другому реченні ч. 2 ст. 27 прямо зазначено, що «обов'язок держави – захищати життя людини», а в ч. 3 ст. 52 встановлено, що «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» [2].

Також не можна погодитись і з висновком О. В. Білоскурської, за словами якої в Конституції України передбачені обов'язки держави лише в ст. ст. 3, 16, 27 [12, с. 44]. Вірно, у тексті Конституції України в ст. 3 зустрічається пряма конструкція «головний обов'язок держави», а в ст. 16 і ст. 27 – «обов'язок держави», але цілий ряд конституційних норм свідчить про наявність й інших обов'язків держави. Так, одним з основних обов'язків держави є захист прав і свобод людини і громадянина, при цьому вітчизняний законодавець у Конституції України використовує такі терміни, як: «забезпечує» (ч. 2 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 3 ст. 42; ч. 2 ст. 49; ч. 3 ст. 53; ч. 5 ст. 54); «гарантує» (ч. 4 ст. 15; ч. 3 ст. 25); «захищає» (ч. 4 ст. 42); «охороняє» (ч. 4 ст. 51). Наприклад, у ч. 4 ст. 13 зазначено, що «державою забезпечується захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки ...»; у ч. 4 ст. 15 – «державою гарантується свобода політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України»; у ч. 4 ст. 42 – «державою захищаються права споживачів ...»; у ч. 4 ст. 51 – «Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою». Але в Конституції України закріплені і інші обов'язки держави в достатньо абстрактній формі, що потребує їх розширеного тлумачення. Це стосується насамперед положення ч. 3 ст. 49 і ч. 3 ст. 53 Конституції України, які не відповідають логіці і вимогам юридичної техніки та отримали офіційне тлумачення Конституційного Суду України (Рішення Конституційного Суду України №10-рп/2002 від 29.05.2002 та №5-рп/2004 від 04.03.2004). На наш погляд, у теперішній час дуже важливо чітко прописати і конкретизувати саме обов'язки усіх гілок влади та їх службовців, у зв'язку з тим, що загальної конституційної норми про те, що визнання, дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина є обов'язком держави, явно не достатньо, а також без урахування своїх обов'язків держава не може вибудувати правильну і ефективну правову політику.

Водночас беручи на себе зазначені зобов'язання держава отримує право вимагати і від своїх громадян дотримання правомірної поведінки, яку вона формулює в системі обов'язків, де вказує на доцільність, соціально корисний та необхідний варіант поведінки, а також встановлює міру відповідальності за невиконання приписів закону. При цьому слід звернути увагу на те, що національний законодавець в однаковій мірі зобов'язує не тільки народ, а й державу [9, с. 53]. Крім того, за словами С. В. Шевчука, з позиції класичного конституціоналізму та ліберальної теорії правам людини кореспондують не конституційні обов'язки індивіда перед державою та суспільством, а обов'язки держави щодо її невтручання у приватну сферу, у сферу індивідуальної свободи [13]. Тим самим, складається особливий правовий зв'язок між державою і людиною і громадянином, який не порушуючи свободи останніх, лише прагне розумно узгодити свободу всіх членів суспільства.

Не менш важливим моментом є те, що Конституція України не тільки обмежила вплив держави на встановлені права і свободи людини і громадянина, але й докорінно змінила роль і відповідальність самої держави та її органів перед людиною за свою діяльність. Тобто державна влада в демократичній країні – це не тільки реалізація правомочностей, що зобов'язують громадян, а й виконання державними органами чітко визначених обов'язків перед громадянами, за що ці органи, їх посадові особи мають нести чітко визначену юридичну відповідальність [14, с. 149]. При цьому слід зазначити, що особливістю цієї відповідальності є те, що вона може застосовуватись за умов, коли норми права взагалі не порушуються.

У науці конституційного права поширеною є класифікація конституційно-правової відповідальності держави перед людиною на «перспективну» (позитивну) та «ретроспективну» (негативну) [15, с. 31]. Як стверджує А. Червяцова, позитивна юридична відповідальність настає з моменту отримання державними органами та посадовими особами державно-владних повноважень та розглядається як етап оцінки, внаслідок якої може настати

одна із форм відповідальності ретроспективної; ретроспективна конституційна відповідальність для зазначених вище суб'єктів настає лише в тому випадку, якщо не спрацював механізм позитивної відповідальності [16, с. 95]. Перспективна відповідальність полягає в тому, що держава має створювати різноманітні умови, які необхідні для здійснення прав і свобод людини і які відображені в тих конституційних приписах, в яких зафіксовано що: 1) держава гарантує (ч. 3 ст. 10; ч. 4 ст. 15; ч. 2 ст. 22; ч. 3 ст. 25; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 4 ст. 32; ч. 1 ст. 33; ч. 1 ст. 34; ч. 2, 6 ст. 43; ч. 2 ст. 46; ч. 2 ст. 50; ч. 5 ст. 53; ч. 1 ст. 54; ч. 2 ст. 55; ч. 1 ст. 57); 2) держава забезпечує (ч. 2 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 5 ст. 17; ч. 3 ст. 24; ч. 3 ст. 42; ч. 2 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 2 ст. 49; ч. 3 ст. 53; ч. 5 ст. 54; п. 2 ст. 116); 3) держава створює умови (ч. 2 ст. 43; ч. 1 ст. 47; ч. 2 ст. 49); 4) держава дбає (ст. 12; ч. 4 ст. 49); 5) держава сприяє (ч. 4 ст. 10; ст. 11; ч. 3 ст. 49; ч. 3 ст. 54); 6) держава заохочує (ч. 3 ст. 52) [2]. А ретроспективна відповідальність полягає в тому, що держава зобов'язана відшкодувати матеріальні чи моральні збитки, що спричинені порушенням прав і свобод людини і громадянина внаслідок прийняття незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Можливість такої відповідальності передбачена в ч. 5 ст. 41, ст. 56, ч. 4 ст. 62, ч. 3 ст. 152 Конституції України. При цьому як зазначає Н. М. Оніщенко, не слід ототожнювати юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом та юридичну відповідальність конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення. По-перше, різний зміст цих видів відповідальності. По-друге, держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах з участю приватної особи, права якої порушені, у решті випадків держава виступає як інстанція відповідальності, перед якою несе відповідальність посадовець або державний орган. По-третє, держава як суб'єкт відповідальності, як публічний суб'єкт, несе відповідальність не за власні дії, а за рішення своїх органів або посадовців, тоді як державні органи та їх посадовці за своєю природою є публічним суб'єктом, у правовідносинах відповідальності перед особою втрачають свою публічність і виступають як особи, що не виконали свої службові обов'язки [17, с. 53].

Також слід підкреслити, що в правовідносинах «людина–держава» відповідальність має взаємний характер, тобто людина теж відповідає перед державою, про що йдеться в ст. ст. 65, 67, 68 Конституції України.

Отже, розкриваючи значущість конституційного припису про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, слід наголосити, що в реальній дійсності цього не сталося. І цей факт є закономірним, визначуваний як попередньою історією нашої держави, так і складною ситуацією, яка склалась у сучасній Україні.

Тому вирішення цього надзвичайно важливого завдання (формування поваги до людини та її прав і свобод) можливе лише в результаті зусиль всього суспільства та держави, пов'язаних з подоланням як спадщини минулого, так і тих помилок і прорахунків, які були допущені за часи незалежності України.

Говорячи про обов'язки держави, слід звернути увагу на положення ч. 2 ст. 3 Конституції України, в якому закріплено, що «... держава відповідає перед людиною за свою діяльність ...», і яке на погляд Л. І. Летнянчина страждає певними «перекосами». Якщо в радянській період на перший план зазвичай висувались і постійно підкреслювались обов'язки громадян перед державою і майже нічого не говорилося про обов'язки держави перед громадянами (такого роду обов'язки взагалі не були закріплені в конституції) то зараз визнається, що тільки держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і зовсім не йдеться про відповідальність людини перед державою [1, с. 86]. Але держава, тим паче правова, не може ґрунтуватися на односторонній відповідальності тільки держави. І тому «взаємовідповідальність, взаємоповага і партнерство повинні панувати у стосунках між державою і громадянином у правовій державі» [18, с. 12].

Висновки. Отже, необхідно відзначити, що всі обов'язки держави, сформульовані в нормах Конституції України як мета, основні завдання та напрями (функції) діяльності держави і змістовно пов'язані з системою інших конституційних обов'язків. При цьому

особливу увагу необхідно звернути на застосуванні в тексті Основного Закону України законодавчої техніки та формулюванні понять і термінів, зокрема дієслів (слова, які повинні відображати реальні дії, визначені тією чи іншою статтею Конституції), що подані в невизначеній формі недосконалої дії, тобто у формі констатації, яка нікого та ні до чого не зобов'язує. І тому в самому положенні норм Конституції України необхідно чітко вказувати, який орган державної влади зобов'язаний (повинен) виконувати той чи інший обов'язок держави.

Список використаних джерел:

1. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 267 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Конституційно-правові засади становлення української державності: монографія / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків : Право, 2003. 328 с.
4. Авер'янов В. Б. Реформування українського адміністративного права: ґрунтовний привід для теоретичної дискусії. *Право України*. Київ, 2003. № 5. С. 117–119.
5. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення: монографія. Київ: Логос, 2006. 416 с.
6. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія. Київ : Центр навч. літ-ри, 2005. 424 с.
7. Задорожний Б. Ю. Гарантії конституційних обов'язків держави: проблеми визначення поняття. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2018. № 2.
8. Юрчак І. Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Львів, 2017. 20 с.
9. Матвійчук А. В. Конституційні обов'язки держави: проблеми визначення поняття. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2018. № 1. С. 51–57.
10. Костенко О. Концепція прав людини потребує модернізації. *Юридичний вісник України*. № 15. 13–19 квітня 2013 р.
11. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина : навч. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2012. 206 с.
12. Білоскурська О. В. Конституційні обов'язки та законні інтереси: аспекти взаємозв'язку. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 618. *Правознавство*. С. 43–46.
13. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. Київ, 2010. № 2. С. 55–63.
14. Авер'янов В. Державне управління у змісті предмета адміністративного права. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. № 2. С. 145–181.
15. Кириченко В. М. Правознавство: модульний курс : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 328 с.
16. Червяцова А. «Позитивний» аспект конституційної відповідальності: визначення змісту. *Право України*. Київ, 2000. № 12. С. 93–97.
17. Оніщенко Н. Захист прав і свобод людини в Україні. *Право України*. Київ, 2009. № 4. С. 47–54.
18. Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян : монографія. Харків : Лібра, 1998. 107 с.

